

Marek Picha: *Kdyby chyby. Epistemologie myšlenkových experimentů*
Olomouc: Nakladatelství Olomouc 2011, 195 strán

Známe olomoucké nakladatelství vydalo v roku 2011 dve monografie analyticky orientovaných filozofov. Prvou z nich je súbor štúdií Jiřího Raclavského *Individua a jejich vlastnosti*, zameraný na metafyziku, druhou kniha Mareka Pichu *Kdyby chyby*, venovaná – ako je zrejmé z podtitulu – prevažne epistemológii. S prvou publikáciou sa čitatelia *Organonu F* iste budú môcť bližšie zoznámiť v niektorom z najbližších čísel; tú druhú podrobnejšie predstavím na nasledujúcich riadkoch.

Problematika myšlienkových experimentov a ich uplatnenia vo vede, resp. vo filozofii, sa najmä v posledných dvoch desaťročiach stala predmetom živého záujmu epistemológov i filozofov vedy. No hoci v bývalom Československu už pred vyše štyridsiatimi rokmi vznikla práca Václava Černíka (1972), na ktorú Picha upozorňuje v predslove, od tých čias bolo u nás príspevkov k tejto téme porskromne. Svojimi zámermi – a tiež, ako sa pokúsim ukázať, ich realizáciou – však *Kdyby chyby* túto medzeru zaplňajú a zároveň domácemu publiku kriticky predstavujú výsledky zahraničných diskusií.

Prvoradou ambíciou Pichovej práce je odpovedať na otázku, či myšlienkové experimenty (ME) majú epistemický význam – jednoducho povedané, či ich treba brať vážne, alebo nie. Pochopiteľne, odpoveď bude závisieť od mnohého, no predovšetkým od toho, čo všetko sa rozhodneme považovať za ME, akú silnú schopnosť zdôvodňovať presvedčenia im pripíšeme, a na čom bude založená. Týmto základným problémom sú venované prvé štyri kapitoly, v ktorých sa postupne rysuje kladná odpoveď na uvedenú otázku – hoci, ako uvidíme, s viacerými „ale“. Piata, záverečná kapitola potom načrtáva rámec na posudzovanie argumentácie myšlienkovými experimentmi.

V prvej kapitole sa Picha venuje problému identity ME, teda otázke „Čo sú zač?“. Ako ukazuje, koncepcie, ktoré jednotlivý ME stotožňujú takpovediac s celou jeho formuláciou, takže za jeho súčasť považujú nielen konkrétny „scenár“, ale aj všetky dôsledky jeho premyslenia, narážajú na vážne námietky: Ako je napríklad možné, že ten istý ME môže viesť (napríklad u rozličných experimentátorov) k rôznym výsledkom? Alebo: Ak zmeníme ciele, ktoré argumentáciou pomocou ME sledujeme, ide o nový experiment, hoci podstatný obsah scenára sa nezmenil? Zoči-voči týmto problémom navrhuje Picha rozlišovať

medzi „širokým“ a „úzkym“ chápaním ME, pričom podľa druhého je identita experimentu určená výlučne konkrétnym scenárom, bez ohľadu na všeobecné dôsledky, ktoré z neho majú vyplývať, či širšiu argumentáciu, v ktorej scenár figuruje. Úzke chápanie, z ktorého Picha ďalej vychádza, sa uvedeným ťažkostiam vyhýba a umožňuje, aby takto chápaný jednotlivý ME vystupoval v rôznych argumentoch s rôznymi cieľmi. Tým sa zároveň darí zabrániť „inflácii“ myšlienkových experimentov, ku ktorej vedie široké chápanie.

Úzke chápanie navyše dovoľuje úspornú a transparentnú analýzu ME pomocou veľmi jednoduchých nástrojov, ktorá má tú intuitívnu výhodu, že ich pripodobňuje reálnym experimentom. Základom každého ME je podľa Pichu predstavovanie si situácie, pri ktorej vychádzame z určitého známeho (resp. scenárom ozrejmeneho) vzťahu „vstupnej konštelácie“ k „výstupnej konštelácii“ a (v duchu) sledujeme, k akej novej výstupnej konštelácii povedie zmena pôvodnej vstupnej konštelácie. Každý ME možno teda analyzovať do nasledujúcej podoby:

$$\begin{array}{ccc} i_1 & \longrightarrow & o_1 \\ \downarrow & & \\ i_2 & \longrightarrow & o_2 \end{array}$$

Pri každom ME sa najprv dozvedáme, že určitá vstupná konštelácia (i_1) vedie (\rightarrow) k výstupnej konštelácii (o_1); podstatou myšlienkového experimentu je potom skúmanie, k akej výstupnej konštelácii (o_2) povedie modifikácia (\downarrow) pôvodnej vstupnej konštelácie (i_2). Takúto rekonštrukciu ME nazýva Picha „destilátom“. Napríklad pre známy Descartov myšlienkový experiment z *Meditácií o prvej filozofii* predkladá Picha nasledujúci destilát (s. 174):

$$\begin{array}{ccc} (i_1) \text{ menej mocný klamúci démon} & \longrightarrow & (o_1) \text{ nemôže klamať o niektorých} \\ & & \text{mentálnych obsahoch} \\ \downarrow & & \\ (i_2) \text{ veľmi mocný klamúci démon} & \longrightarrow & (o_2) \text{ nemôže klamať o existencii} \\ & & \text{klamaného subjektu} \end{array}$$

Popri službách, ktoré tento prístup poskytuje autorovmu skúmaniu v knihe, má i ďalšiu prednosť. Umožňuje prehľadne a jednoznačne rekonštruovať ľubovoľný ME. Okrem jednotlivých kapitol to Picha demonštruje v rozsiahlom glossári, ktorý sa nachádza na konci knižky. Ten obsahuje pôvodné formulácie (v prirodzenom jazyku) až dvadsiatich klasických filozofických a vedeckých myšlienkových experimentov s odkazmi na pramene, ďalej destilát každého experimentu, prípadne i všeobecný „princíp“, ktorý má ME zdôvodniť alebo diagramatickú rekonštrukciu celého širšieho argumentu. Domnievam sa, že vďaka

tomu Pichova knižka predstavuje veľmi cenný materiál pre prácu s niektorým z rekonštruovaných experimentov (napríklad na seminári k Descartovi, Leibnizovi, filozofii mysle atď.), ale tiež pre výučbu teórie argumentácie. Ako autor viackrát zdôrazňuje, mnohé ME sú vynikajúcimi didaktickými pomôckami.¹ Neviem, či Picha počítal s pedagogickým využitím svojej práce – mohla by tomu nasvedčovať voľba termínu „destilát“, ktorý si mnohí študenti a študentky filozofie iste rýchlo obľúbia. Tak či onak, *Kdyby chyby* sa vo svojich didaktických prednostiach podobajú dobrému myšlienkovému experimentu.

Vráťme sa však k autorovmu postupu. Z uvedeného destilátu, ktorým som trochu predbehol autorov výklad, nie je celkom zrejmé, čo presne pre Pichu znamená experimentovať v myšlienkach. Podľa Pichu je „jadrom myšlienkového experimentovania“ imaginácia. Pri každom ME ide podľa neho o to, aby si experimentátor prostredníctvom predstavivosti vytvoril zmyslovú skúsenosť objektu pri absencii reálneho objektu. Myšlienkový experiment teda definuje ako „súbor pokynov určujúcich, akú konkrétnu situáciu si predstaviť s cieľom niečo zistiť“. Táto definícia je dostatočne široká na to, aby zachytila faktuálne ME (v ktorých ide o posúdenie pravdepodobnosti experimentálneho výsledku) i hodnotniace ME (v ktorých ide o posúdenie napr. morálnej hodnoty modifikovanej vstupnej konštelácie), známe najmä z etiky. Šírka Pichovej definície má však jednu nevýhodu, na ktorú autor sám upozorňuje. Nezahrňa totiž len tie ME, ktoré sa uskutočňujú s *teoretickými* cieľmi (a ktoré, mimochodom, boli výlučným predmetom spomínanej Černíkovej práce), ale doslova akékoľvek predstavovanie si konkrétnej situácie s ľubovoľnými *kognitívnymi* cieľmi. Z teoretického hľadiska nezaujímavý ME, pri ktorom sa usilujem zistiť, ktorým smerom musím otočiť segment Rubikovej kocky, aby farby zapadli, a teoreticky významný ME typu Galileovej úvahy o rýchlosti voľného pádu zloženého telesa, sa potom od seba podľa Pichu nelíšia kvalitou, ale výlučne použitím v argumentácii. Tá hrá v Pichovom prístupe rozhodujúcu úlohu, ku ktorej sa ešte vrátim.

To, že ME vedú u experimentátora k prijatiu presvedčenia (napr. časť Rubikovej kocky musím otočiť doprava; klamúci démon by ma nemohol klamať o mojej existencii), ešte vôbec neznamená, že existujú dôvody, pre ktoré by sme takéto presvedčenia mali považovať za zdôvodnené či pravdivé. Pichova obhajoba vlastného epistemického významu ME sa začína druhou kapitolou, kde predstavuje niekoľko konkurujúcich si „optimistických“ koncepcií. Tie svorne tvrdia, že ME majú epistemický význam, pričom každá z nich predkladá vlastnú odpoveď na otázku, prečo je to tak. Spomedzi apriorizmu (Brown), psychologizmu (Mach), konceptualizmu (Kuhn), asocianizmu a mentálneho modelova-

¹ Vo filozofii to azda platí dvojnásobne. Preto napríklad učebnica Schick – Vaughn (2002) uvádza čitateľa do základných filozofických problémov práve pomocou ME.

nia (Nersessianová) sa Picha najpodrobnejšie venuje posledným dvom menovaným. V niektorých koncepciách sa optimizmus spája s problematickými záväzkami (napr. Brownov platonizmus a anti-empirizmus), iné pri otázke o epistemickom význame ME síce pritakávajú, no kladnú odpoveď podrobnejšie nezdôvodňujú (Kuhn). Spočiatku sa pri porovnaní koncepcií zdá, že asociанизmus, ktorému autor venuje najväčší priestor, predznačuje ďalší postup v knižke. Čitateľ, ktorý takto naletí, bude na konci druhej kapitoly možno prekvapený: Picha tu ohlasuje zámer zakotviť epistemický význam ME bez toho, aby prijal ktorúkoľvek zo spomínaných „optimistických“ koncepcií. Teda bez toho, aby musel vysvetliť, prečo sú ME zdrojom zdôvodnenia.

Všetkým optimistickým koncepciám je totiž spoločná argumentácia, že ME sú založené na istom epistemicky dôveryhodnom procese (napr. pamäti, percepcii, mentálnej simulácii), ktorý sám osebe považujeme za zdroj zdôvodnenia. Schopnosť slúžiť ako zdroj zdôvodnenia sa potom automaticky prenáša aj na ME. Keďže východisko tejto argumentácie – epistemická dôveryhodnosť daného procesu – je ľahko napadnuteľné, Picha volí takpovediac „minimalistický“ postup, založený na pojme *prima facie* zdôvodnenia (pf-zdôvodnenia). Presvedčenie *p* definuje ako pf-zdôvodnené, ak „existujú epistemicky relevantné dôvody pre *p* a zároveň dané presvedčenie nie je vyvrátené“ (s. 71); inými slovami, pokiaľ neexistujú iné, silnejšie dôvody proti presvedčeniu *p*. Epistemicky relevantný dôvod pritom definuje jednoducho ako taký, ktorý vedie k prijatiu (akceptácii) presvedčenia. Ak teda ME vedie u experimentátora k prijatiu určitého presvedčenia, pričom toto presvedčenie nie je iným spôsobom vyvrátené, možno ME považovať za zdroj pf-zdôvodnenia. Takto zdôvodnené presvedčenie je, samozrejme, vždy vyvrátiteľné inými, silnejšími dôvodmi. Picha chápe pf-zdôvodnenie ako „nulový stupeň epistemického zdôvodnenia“ (s. 86), pričom ním podopreté presvedčenia stoja „na začiatku zdôvodňovacích reťazcov, vedľa perceptuálnych, introspektívnych a inštinktívnych presvedčení“ (s. 159).

Pichova argumentácia sa teda na jednej strane neopiera o (skeptikom vždy spochybniteľnú) epistemickú dôveryhodnosť napr. imaginácie, no na druhej strane ešte nerieši problém, či brat' ME vážne, alebo nie. To, že experimentátor prijme na základe ME určité presvedčenie a môže ho považovať za pf-zdôvodnené (resp. epistemológ ho na základe prijatej definície môže takto opísať), ešte nikoho nemusí viesť k tomu, aby prijal rovnaké presvedčenie. Tu do autorovho postupu opäť vstupuje úloha ME v argumentácii. Hoci presvedčenia, ku ktorým experimentátor dospeje prostredníctvom ME, nestačia na to, aby presvedčili jeho oponenta v diskusii, situácia sa môže zmeniť, keď sa z oponenta stane experimentátor. Podľa Pichu majú myšlienkové experimenty „dialektickú funkciu“ (s. 81) v tom zmysle, že za istých okolností dokážu v spore preniesť dôkazné bremeno na oponentovu stranu. Ak oponent v kritickej diskusii

dospeje na základe vykonania ME k prijatiu presvedčenia, ktoré pomocou predloženého ME bráni jeho protistrana, je týmto výsledkom ďalej viazaný. Spor sa buď končí, alebo oponent musí uviesť nové dôvody proti prijatému presvedčeniu. Akceptovaný záver ME však už nemôže ignorovať. Epistemický význam je takto zakotvený bez odkazu na epistemickú dôveryhodnosť procesu experimentovania: podstatná je akceptácia presvedčenia a roly účastníkov diskusie. Ide o originálne a dôvtipné riešenie, ktoré je, pokiaľ viem, v literatúre o myšlienkových experimentoch novinkou.

Kým v druhej a tretej kapitole sa Picha negatívne vymedzil voči optimistickým koncepciám, v štvrtej kapitole sa sám zámerne dostáva do defenzívy. Predstavuje tu eliminativistickú argumentáciu, ktorej cieľom je redukovať epistemický význam ME na význam iných, menej problematických postupov. Podľa Nortonovho eliminativizmu sú ME z hľadiska zdôvodnenia všeobecného záveru, ku ktorému vedú, zbytočné: To podstatné v nich možno redukovať na všeobecný argument bez partikulárnych detailov príznačných pre ME. V prvej časti kapitoly Picha sleduje diskusiu medzi Nortonom, Brownom a Gendlerovou, ktorá sa krúti okolo epistemického významu Galileovho „pisánskeho experimentu“.² Picha pomocou podrobnej rekonštrukcie ukazuje, že obrana optimistov voči Nortonovmu redukcionizmu neobstojí. Obrana jeho vlastnej koncepcie, ktorú navrhuje, opäť úzko súvisí s úlohou ME v argumentácii.

Picha zavádza rozlíšenie medzi dvoma druhmi myšlienkových experimentov. Na jednej strane stoja tie, ktoré fungujú ako *ilustrácie* všeobecného princípu (ilustratívne ME, „i-xperimenty“), ktorý obe strany v diskusii vopred akceptujú. Napríklad Galileov experiment je z hľadiska (väčšiny) dnešných experimentátorov ilustráciou vopred známeho princípu. Ako taký je redukovateľný na argument, medzi ktorého premisami bude daný princíp; formulácia takého argumentu v podobe ME má len didaktické prednosti, no nie svojbytný epistemický význam. „I-xperimentovanie“ nevedie k prijatiu nového presvedčenia, môže viesť len k silnejšej akceptácii existujúceho presvedčenia. Na druhej strane stoja podľa Pichu myšlienkové experimenty, ktoré fungujú ako *exemplá*, teda ako dôvody pre prijatie všeobecného princípu, ktorý experimentátor vopred neprijíma (exemplárne ME, „e-xperimenty“). Picha demonštruje, že ich epistemický význam je neredukovateľný: e-xperiment vedie od premyslenia jednotlivého prípadu k akceptácii nového, všeobecnejšieho záveru. Neredukovateľnosť ME teda autor zakladá nie na jeho obsahu, ale na argumentačnej role princípu vo vzťahu ku konkrétnym premisám, ktorú mu experimentátor pripisuje. Ten istý expe-

² Niektoré argumenty v tejto kapitole budú pravidelným čitateľom *Organon F* známe z Pichovej štúdie (2011).

riment môže v závislosti od experimentátora byť i-xperimentom alebo e-xperimentom. Len v druhom prípade možno hovoriť o epistemickom význame.

Posledná kapitola sa venuje hodnoteniu myšlienkových experimentov. Autor, vychádzajúc zo svojho chápania „úzkych“ ME, najprv predstavuje tri druhy chýb, ktoré postihujú samu štruktúru ME: neprijateľný, nedôveryhodný a nedosiahnuteľný výsledok. Je pozoruhodné, že Picha v tejto časti reflektuje čoraz populárnejšiu „experimentálnu filozofiu“ (*x-phi*), ktorá postupne preniká aj do našich končín. Ukazuje, že experimentalistická kritika dôveryhodnosti predstavivosti môže slúžiť ako upozornenie na obozretnosť pri používaní ME, no nemá vplyv na ich pf-zdôvodňovaciu silu, ako ju chápe autor. Tá totiž, ako som už uviedol, nestojí na dôveryhodnosti imaginácie.

V druhej časti autor skúma tri chyby, spojené s použitím ME v argumentoch: nerelevantnosť, nesprávna generalizácia (na strane toho, kto argument predkladá) a „netrpezlivosť“ (na strane oponenta). V tretej časti poslednej kapitoly Picha predkladá schému argumentu myšlienkovým experimentom. Ten chápe ako prezumpatívny, teda taký, v ktorom vzťah medzi záverom a premisami nie je ani deduktívny, ani induktívny. Záver predstavuje len domnienku, ktorá sa za daných okolností javí plauzibilná. V navrhutej schéme, znázornenej pomocou diagramu, Picha identifikuje miesta, v ktorých môže oponent takpovediac nasadiť páku a pokúsiť sa argument spochybnit'. Ako glosár, o ktorom som sa už zmienil, tak aj táto časť knihy by mohla nájsť využitie pri výučbe teórie argumentácie. Schému, s ktorou pracuje Picha, možno okamžite uplatniť napríklad pri skúmaní úryvkov v glosári.

Celkovo vzaté, Pichova knižka predstavuje obranu myšlienkových experimentov akoby od základnej čiary. Stavia pritom na kombinácii jednoduchého pojmu zdôvodnenia a na funkcii ME v argumentácii. V závere, kde v podobe otázok a odpovedí zhrňa stanovisko, ku ktorému dospel, autor naznačuje, že sa možno opýtať: A nie je to málo? Dôvody pre presvedčenia, ktoré môžu ME poskytovať, sú podľa Pichu „veľmi slabé“. V kontexte vedeckého bádania preto ME (v zmysle e-xperimentu) podľa neho nemôžu slúžiť ako dostatočná podpora všeobecných tvrdení; v oblasti filozofických skúmaní sa ME síce môže javiť ako „najlepší možný dôvod pre tvrdenie“, no stále platí, že ide o veľmi slabú podporu. Niektorí čitatelia budú možno z týchto „skromných“ záverov Pichovej práce rozčarovaní. Je to však cena za vážnosť, s akou autor pristúpil k problémom existujúcich koncepcií a k výhradám eliminativizmu, a tiež za vysoké nároky, ktoré uplatnil na vlastnú analýzu. Keďže *Kdyby chyby* chceli pre ME predovšetkým dobyť nedotknuteľný epistemický terén, nezostalo v nich ani miesto na podrobnejšiu diskusiu napríklad o tom, aké úlohy – a ako – plnia vo vedeckej metodológii, prípadne v niektorej z jednotlivých disciplín. No čitateľ, ktorý sa po prečítaní Pichovej knihy bude zaujímať o podobné otázky, môže sa obrá-

tit' k prácam diskutovaných filozofov a filozofiek, napríklad k práci Nancy Nersessianovej (2008).

Juraj Halas

juraj@halas.tk

Literatúra

- ČERNÍK, V. (1972): *Myšlienkový experiment a produkcia ideí*. Bratislava: Pravda.
- NERSESIAN, N. J. (2008): *Creating Scientific Concepts*. Cambridge: MIT Press.
- PICHA, M. (2011): How to Reconstruct a Thought Experiment? *Organon F* 18, No. 2, 154-188.
- SCHICK JR., T. – VAUGHN, L. (2002): *Doing Philosophy: An Introduction Through Thought Experiments*. London: McGraw-Hill.

Barbora Geistová Čakovská: *Vzťahy synonymie: logická sémantika verzus lingvistické teórie o synonymii*
Bratislava: aleph 2010, 156 strán

Barbora Geistová Čakovská sa problematikou synonymie zaoberala dlhodo-
bo, a to najmä počas svojho doktorandského štúdia. Po istom čase sa k téme
vrátila a v roku 2010 vydala monografiu s názvom *Vzťahy synonymie: logická sé-
mantika verzus lingvistické teórie o synonymii*, ktorá je prepracovanou verziou jej
dizertačnej práce z roku 2007.

Prv než podrobnejšie rozoberiem obsah knihy, uvediem niekoľko poznámok
k štýlu knihy. Hoci ide o knihu od autorky venujúcej sa analytickej filozofii,
neznamená to, že je napísaná formálnym jazykom plným symbolov. Práve na-
opak. Autorka sa v celej monografii vyhýbala technickému jazyku, pokiaľ jej to
obsah aspoň trochu dovolil. Navzdory tomu je text jednoznačný, prehľadný, ba
až transparentný, pretože čitateľ prakticky vždy má pred sebou centrálnu prob-
lematiku a vývoj jej spracovania v rámci celej monografie. Autorka využíva jed-
noduchý, čitateľný jazyk bez úsilia nadbytočne využívať príklady či opakovať
myšlienky. Čitateľovi je vždy zrejmé – a autorka to občas zdôrazňuje – čo sú zá-
kladné stavebné kamene práce. Jednotlivé definície sú pochopiteľné a ich úloha
je z textu vždy zrejmá. Definície aj základné termíny sú v texte vždy zvýraznené.
Ich počet postupne narastá, no práve vďaka prehľadnému štýlu monografie nie
je problém nájsť relevantné pasáže. Autorka vychádza čitateľovi v ústrety aj
tým, že tieto termíny nepoužíva najprv skusmo, v intuitívnom význame, ale vždy